

STANOVNIŠTVO - ELEMENT RAZVOJA POLJOPRIVREDE U SRBIJI

Marina TODORVIĆ, Gordana VOJKOVIĆ **

Mogućnosti i perspektive razvoja savremene poljoprivrede, kao i pravac delovanja različitih determinanti na njenu transformaciju predstavljaju značajnu oblast istraživanja više naučnih disciplina: agroekonomije, ekonomije, agrarne geografije, demografije, ruralne sociologije itd. U konceptima i pristupima ekonomista i agroekonomista posmatraju se, uglavnom, priroda i kapital kao potencijali i elementi razvoja, a u ovom radu predmet istraživanja će biti stanovništvo (i njegov odnos prema prostoru) kao integralni element razvoja poljoprivrede.

Teorijska razmatranja

Najšire posmatrano, i najjednostavnije rečeno, stanovništvo je osnovni element razvitka svakog društva, jer predstavlja njegovu osnovnu proizvodnu snagu, ali s druge strane, kako to ističe Alica Baletić, proizvedena dobra služe zadovoljavanju raznovrsnih potreba stanovništva pa, stoga, stanovništvo kao potrošač daje krajnji smisao proizvodnom procesu. "Zato se razmatranja o proizvodnji, potrošnji i ekonomskom životu uopće ne mogu odvojiti od stanovništva kao njihova bitnog okvira" (Baletić, 1978:7). Takva uloga stanovništva je najneposrednija u poljoprivrednoj proizvodnji i upravo se u ovoj delatnosti značaj stanovništva najdrastičnije, i na jedan specifičan način, menjao. Istorijski, svaki porast proizvodnosti rada u poljoprivredi omogućavao je da se deo radne snage oslobodi od proizvodnje primarnih dobara, da bi danas, na primer, kulminirao u pojavi novog koncepta poljoprivredne proizvodnje - agrobiznisa. Agrobiznis je svojstveni sinonim poimanja moderne poljoprivrede (Ševarlić, Zakić, 1998), i predstavlja novu

* Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU, Beograd

fazu i kvalitativno nov način razmišljanja u teoriji i praksi razvoja poljoprivredne delatnosti. Ona, sa jedne strane, postaje neodvojiva od čitavog niza poslovnih firmi koje proizvode za snabdevanje poljoprivrede i prodajnu infrastrukturu poljoprivrednih proizvoda, a sa druge strane može se posmatrati kao deo seoskog preduzetništva koji uključuje, pored agrobiznisa, i sve aktivnosti kao što su ekoturizam, konzervacija prirode, šumarstvo, rekreacija i druge aktivnosti koje su karakteristične za seosku sredinu.

Tako se od vremena kada je proizvođač u poljoprivredi istovremeno bio i potrošač sopstvenih proizvoda, došlo do jednog složenog sistema kada poljoprivreda gubi, u sve većoj meri, direktnu vezu sa sferom potrošnje (Nikolić, 1997:180).

Tri osnovna integralna kompleksa određuju agrosistem: zemlja, radna snaga i kapital. Svaki agrosistem prolazi kroz faze razvoja tokom kojih se značaj pojedinih konceptualnih elemenata menja: u nerazvijenoj seljačkoj ekonomiji, u potpuno samodovoljnoj ekonomiji, kada se proizvodi samo za sopstvene potrebe, dominantan je značaj radne snage. Sa stvaranjem tržišnih viškova javlja se neophodnost njihovog plasiranja i povećava se značaj kapitalnih investicija. U naprednim poljoprivrednim sistemima farmerstvo, kao način života, povlači se pred farmerstvom kao biznisom (Morgan, Munton, 1978: 66). Konačno, razvoj agrobiznisa sa povećanim kapitalnim ulaganjima, smanjuje relativni značaj zemlje i radne snage i podvlači značaj kapitalnog razvoja i marketinga. Stoga se tokom tranzicije poljoprivrede odigrava proces prelaska sa samozadovoljavajuće (autarkične) poljoprivrede (*peasant systems*) na tržišnu poljoprivredu, ili tzv. farmerstvo (*farming*).¹ Farmerski tip poljoprivredne proizvodnje pretpostavlja velike poljoprivredne posede na kojima se uz veću upotrebu poljoprivredne tehnike i značajno korišćenje agrotehničkih mera, uz stalno nadgledanje poljoprivredne proizvodnje, od strane razvijene i moderne agronomske službe ostvaruju značajni poljoprivredni viškovi (Ivanović i dr., 1999:8). Značajno pitanje današnjice je kako, u ovim uslovima, u prelomnim momentima za poljoprivredu Srbije, transformisati našeg seljaka u modernog, produktivnog proizvođača zapadno-evropskog tipa (farmera), konkurentnog u asortimanu, kvalitetu i ceni proizvoda na svetskom tržištu (Šipovac i dr., 1997:45), što je jedan od osnovnih preduslova jačanja poljoprivrede. Osnovni cilj ovog rada je upravo

¹ Ovom prilikom nećemo ulaziti u terminološku diskusiju i nedoumice oko shvatanja pojma farmera na našim prostorima.

da ukaže na mogućnosti te transformacije, odnosno da analizira osnovne karakteristike radne snage u poljoprivredi i oceni demogeografske potencijale (i ograničenja) za razvoj savremene poljoprivredne proizvodnje na ovim prostorima.

Poljoprivredni stanovnik je biološka, socijalna, ekonomska, kulturološka i istorijska komponenta razvoja poljoprivrede, sa svojim posebnim kvalitativno kvantitativnim osobenostima i kao takav učestvuje u konfiguraciji i strukturi agrosistema, čije formiranje bitno zavisi od prirodno-antropogenih i prostorno-tehničko-tehnoloških faktora razvoja. Kako A. Baletić ističe "stanovništvo se razvija i menja svoja obeležja pod posrednim i neposrednim uticajem društvenog razvoja, ali ono te uticaje ne prima pasivno, nego ih više ili manje svesno transportuje i pretvara u odluke i ponašanje" (Wertheimer-Baletić, 1982:6), i zato je od velikog značaja predvideti kako će stanovnik reagovati na određenu objektivnu situaciju, u ovom slučaju kako će se prilagoditi novim koncepcijama poljoprivredne proizvodnje. Na kraju, može se reći da je u savremenim uslovima proizvodjačka funkcija stanovništva, čak i u poljoprivredi, sve više određena intelektualnim, a sve manje fizičkim sposobnostima radnika. Novi koncepti savremenih poljoprivrednih sistema, koji treba da rešavaju probleme ne samo proizvodnje već i prodaje poljoprivredne robe sa profitom, dovode do toga da radna snaga, njena brojnost, nije više bitan element procesa proizvodnje. Visokokvalifikovanost, otvorenost na inovacije, veća profesionalna i intelektualna mobilnost supstituišu brojnost tradicionalne radne snage u poljoprivredi, što znači da se (u odnosu na kvantitet) zahteva novi kvalitet i struktura radne snage. Uvodjenje novih tehnologija u poljoprivredu sve više oslobadja neposredne zavisnosti od radne snage, ali i dalje individualni proizvodjači ostaju jedan od glavnih faktora razvoja poljoprivrede.² Eksplikacija ove postavke dolazi do izražaja pri analizi posrednih i neposrednih veza i hijerarhija. U tom smislu čovek se može i mora posmatrati kao neodvojivi deo agrosistema sa svoje tri osnovne funkcije: potrošačkom, proizvodnom i upravljačkom. Saglasno navedenom shvatanju, M. Radovanović navodi "da stanovništvo predstavlja onaj jedini živi i životvorni, kreativni i upravljački podsistem ljudskog društva koji je

² Naime, danas u Srbiji individualni poljoprivredni proizvodjači daju više od 80% poljoprivrednih proizvoda; ostvaruju 86% narodnog dohotka u poljoprivredi; poseduju preko 80% poljoprivrednog zemljišta, oko 85% oranica, oko 90% ukupnog broja stoke i u njihovom posedu je najveći deo poljoprivredne kapitalne opreme.

neposredno akter celokupnog istorijskog procesa" i kao takav on nije prost element sistema, već njegov tvorac i njegova glavna pokretačka snaga (Radovanović, 1988:171).

Stanovništvo kao potrošač

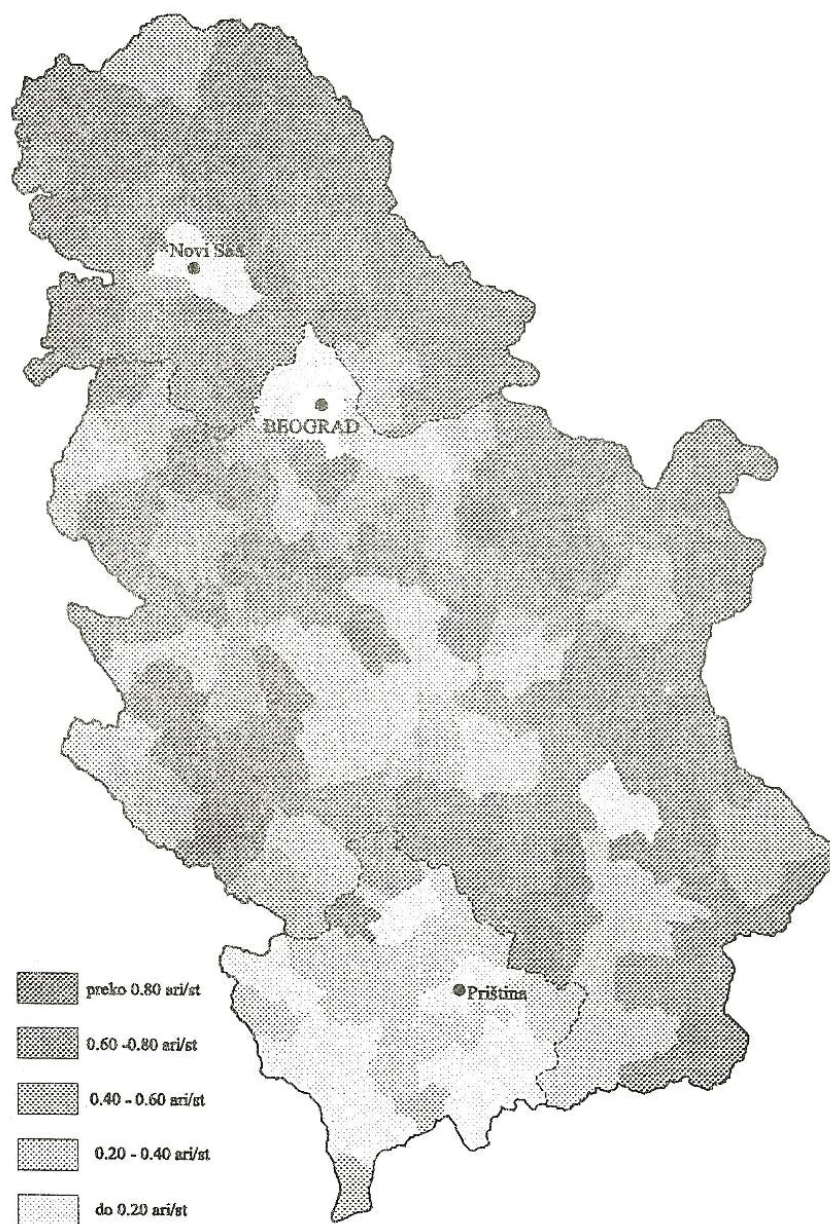
Broj stanovnika jedne zemlje utiče na razmere unutrašnjeg tržišta, a kada je reč o osnovnim prehrambenim proizvodima bitno ga i određuje. Pitanje ishrane sopstvenog stanovništva je politički i ekonomski problem broj jedan za svaku državu. Postoje različiti pristupi koji pokušavaju da definišu teorijski savršenu situaciju, odnosno, optimum stanovništva. U pogledu prehrane osnovno je pitanje koji maksimum stanovništva neki prostor može izdržavati na osnovu prirodnih potencijala i zavisno od nivoa primenjene tehnologije. Smatra se da se sa km^2 poljoprivredne površine može prehraniti 300 stanovnika (Mihalić, 1985:14). Ako se prihvati ovaj normativ, Srbija bi mogla da prehrani 26 miliona stanovnika, tj. oko 2,7 puta više nego sada. To, takodje, znači da je unutrašnje tržište poljoprivrednim proizvodima, određeno ukupnim sadašnjim brojem stanovnika, mnogo manje od potencijala za proizvodnju hrane. Drugu stranu ovog problema predstavlja permanentni proces smanjenja ukupnog raspoloživog fonda poljoprivrednog, odnosno oraničnog zemljišta,³ kao rezultat izgradnje industrijskih objekata, puteva, kanala, urbanizacije i dr. Takodje, u demografskoj i ekonomskoj literaturi i praksi empirijski je dokazano da je struktura potrošnje uslovljena i opštim nivoom proizvodnosti i dohotka. Naime, još iz prošlog veka poznat je Engelov zakon - po kome niži dohodak prouzrokuje veće izdatke za prehranu, i obrnuto viši dohodak smanjuje udeo izdataka za prehranu u ukupnoj strukturi potrošnje, što se u ukupnom privrednom razvoju ogleda kroz smanjenje značaja poljoprivredne delatnosti (Engel, 1875). To ima obrnuti uticaj na ukupnu potrošnju po stanovniku, odnosno ekonomski nerazvijene zemlje imaju manju potrošnju od zemalja u razvoju i razvijenih. Kako analiza potrošačke funkcije stanovništva zahteva daleko veća

³ Ovo je prepoznatljivi svetski trend. Tako M. Ševarlić ističe, ako bi se ovakav trend smanjenja od 30 ha dnevno nastavio, Srbija bi ostala bez oranica za 429 godina, centralna Srbija za 242 godine, a južnomoravska oblast već za 45 godina, tj. za života sadašnje generacije korisnika (Ševarlić, 1988: 26). Prema nekim procenama danas je u svetu od ukupne površine agrosfere u urbane površine nepovratno prešlo oko 500 miliona ha. Najdrastičniji primer je Kina u kojoj je poljoprivredno zemljište po stanovniku u poslednjih 25 godina smanjeno za čitavih 45% (Mihalić, 1985: 14).

istraživanja i prostor, ovog puta zadržaćemo se samo na analizi relacije prirodni potencijali za poljoprivrednu proizvodnju po stanovniku (potrošaču).

Kartogram 1.

Prostorna distribucija prehrambene sigurnosti. Srbija, 1991.

U tom smislu interesantna i indikativna je analiza prehrambene sigurnosti⁴ stanovnika Srbije, koja ukazuje na značajne regionalne razlike i promene u periodu posle Drugog svetskog rata. Prema podacima za 1991. godinu trećina stanovništva Srbije živi na prostorima gde nije moguće obezbediti prehrambenu sigurnost, jer po jednom stanovniku dolazi manje od 20 ari poljoprivrednog zemljišta. To su sve beogradske opštine užeg administrativnog područja, Niš, Novi Sad i deset opština na Kosovu i Metohiji. Kada se ovoj grupi doda i većina industrijskih centara centralne Srbije, prvenstveno zapadno-moravske osovine razvoja (Kruševac-Kraljevo-Čačak-Užice), koji se nalaze na ili blizu granice od 20 ari po jednom stanovniku, onda više od polovine stanovništva Srbije živi na prostorima koji ne obezbeđuju prehrambenu sigurnost svom stanovništvu. Obrnuto, sve depopulacione opštine (pre svega pogranične i brdsko-planinske) prema ovom pokazatelju su znatno iznad potreba i proseka za Srbiju (Ševarlić, Todorović, 1998).

Za razliku od opštih gustina naseljenosti koje odslikavaju potrošačku ulogu stanovništva i ukazuju na prehrambenu sigurnost, poljoprivredne - proizvodne gustine⁵ reflektuju ulogu stanovništva kao proizvođača. Na Kosovu su, na primer, najveće opšte gustine stanovništva kao potrošača, a najmanje poljoprivredne proizvodne kao proizvođača.

Usled povećanja ukupnog broja stanovnika u periodu 1961-1981. godina (period u kome su se već jasno izdiferencirale zone depopulacije i koncentracije stanovništva), došlo je do povećanja opštih gustina naseljenosti i to u centralnoj Srbiji i Vojvodini u blažoj formi (sa indeksima 122 i 117), dok su Kosovo i Metohija beležile izuzetno brz porast koeficijenta opšte naseljenosti (sa indeksom 165). U regionalnom smislu, najveće povećanje imaju šire administrativno područje Beograda (sa 535 na 903 st./km²) i

⁴ Pod pojmom prehrambene sigurnosti podrazumeva se mogućnost nekog prostora (država, opština, gazdinstvo) da sa raspoložive obradive površine obezbedi potrebne količine hrane za postojeće stanovništvo (mereno opštom gustom naseljenosti prema obradivoj površini). Usvojeni normativ je 20 ari obradive površine po stanovniku (Ševarlić, Todorović, 1998).

⁵ Poljoprivredno proizvodne gustine naseljenosti ukazuju na odnos aktivnog poljoprivrednog stanovništva i realne, odnosno redukovane, poljoprivredne površine. Detaljnije o metodama, primeni i značaju različitih gustina naseljenosti za preciznije sagledavanje dosadašnjeg i budućeg razvitka poljoprivrede videti u: Spasovski Milena (1985). "Promena gustina naseljenosti u opštini Barajevo kao faktor poljoprivredne proizvodnje", *Zbornik radova*, sv. XXXII, Prirodno-matematički fakultet, Univerziteta u Beogradu, Institut za geografiju, (Beograd), str. 61-70; Todorović Marina (1988). "Gustine naseljenosti poljoprivrednog stanovništva u SR Srbiji", *Zbornik radova*, Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU, (Beograd), br. 40, str. 221-234.

Kosovo i Metohija (od 88 na 145 st./km²). Nasuprot njima, pogranične opštine (osim na Kosovu i Metohiji) beleže smanjenje gustina naseljenosti (Negotin sa 85 na 59, Knjaževac sa 87 na 41 st./km²). Opštine sa najnižom gustinom naseljenosti u Srbiji bile su Boljevac - 26, Bosilegrad 25, Crna Trava - 20 st./km². Istovremeno, analiza poljoprivredno-proizvodnih gustina naseljenosti ukazuje na njihovo osetno smanjenje u posmatranom periodu; to se može smatrati i negativnim procesom, jer smanjenje nije u dovoljnoj meri nadoknađivano modernizacijom u poljoprivrednoj proizvodnji.

Tabela 1.
Promena u gustinama naseljenosti, Srbija 1961-1981.

Gustine naseljenosti	Srbija		Centralna Srbija		Vojvodina		Kosovo i Metohija	
	1961	1981	1961	1981	1961	1981	1961	1981
Opšta	86	105	86	101	86	95	88	145
Proizvodno-poljoprivredna	38	23	42	32	23	11	41	14

Izvor: Todorović M. (1988). "Gustine naseljenosti poljoprivrednog stanovništva u SR Srbiji", *Zbornik radova*, Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU, br. 40, str. 223 (Beograd).

Prema podacima o gustini naseljenosti može se zaključiti da je u drugoj polovini ovog veka u većini opština Vojvodine i centralne Srbije došlo do značajnog umanjenja populacionog potencijala angažovanog u poljoprivredi, pri čemu je taj proces znatno brži u Vojvodini, jugoistočnim i planinskim predelima Republike. Takodje, evidentno je da opštine južne Srbije (one koje se graniče sa Kosovom i Metohijom) po mnogim pokazateljima poprimaju odlike kosovskih opština, što je rezultat doseljavanja stanovništva sa Kosova i Metohije.

Medjutim, prostorni razmeštaj poljoprivrednog stanovništva i njegova uloga i značaj ne mogu se pojednostavljeno posmatrati i analizirati, pre svega zbog činjenice da upravo zemlje sa malim udelom poljoprivrednog stanovništva postižu veliku poljoprivrednu proizvodnju, i obrnuto: zemlje sa velikim učešćem poljoprivrednog stanovništva imaju malu, ili neznatnu poljoprivrednu proizvodnju. Značaj poljoprivrednog stanovništva dolazi do izražaja tek kada se dovede u vezu sa ostalim važnim komponentama razvoja poljoprivrede. Poznato je da se većim ulaganjem kapitala, racionalizacijom proizvodnje, primenom novih tehnologija postižu visoki prinosi uz ulaganje manje radne snage, i obrnuto.

Stanovništvo kao proizvođač

Problematika uloge stanovništva kao proizvođača može se posmatrati iz više uglova: *a)* ekonomskog - kroz, na primer, nivo proizvodnosti aktivnih poljoprivrednika; *b)* demografskog - kroz strukturu radne snage (starosno-polnu, kvalifikacionu) ili, na primer, kroz iskorišćenost radnog kontingenta koji definiše demografske potencijale poljoprivredne proizvodnje; *c)* socio-psihološkog ili socio-kulturnog - koji ukazuje, na primer, na različite modele ponašanja poljoprivrednika pri usvajanju novih tehnologija.

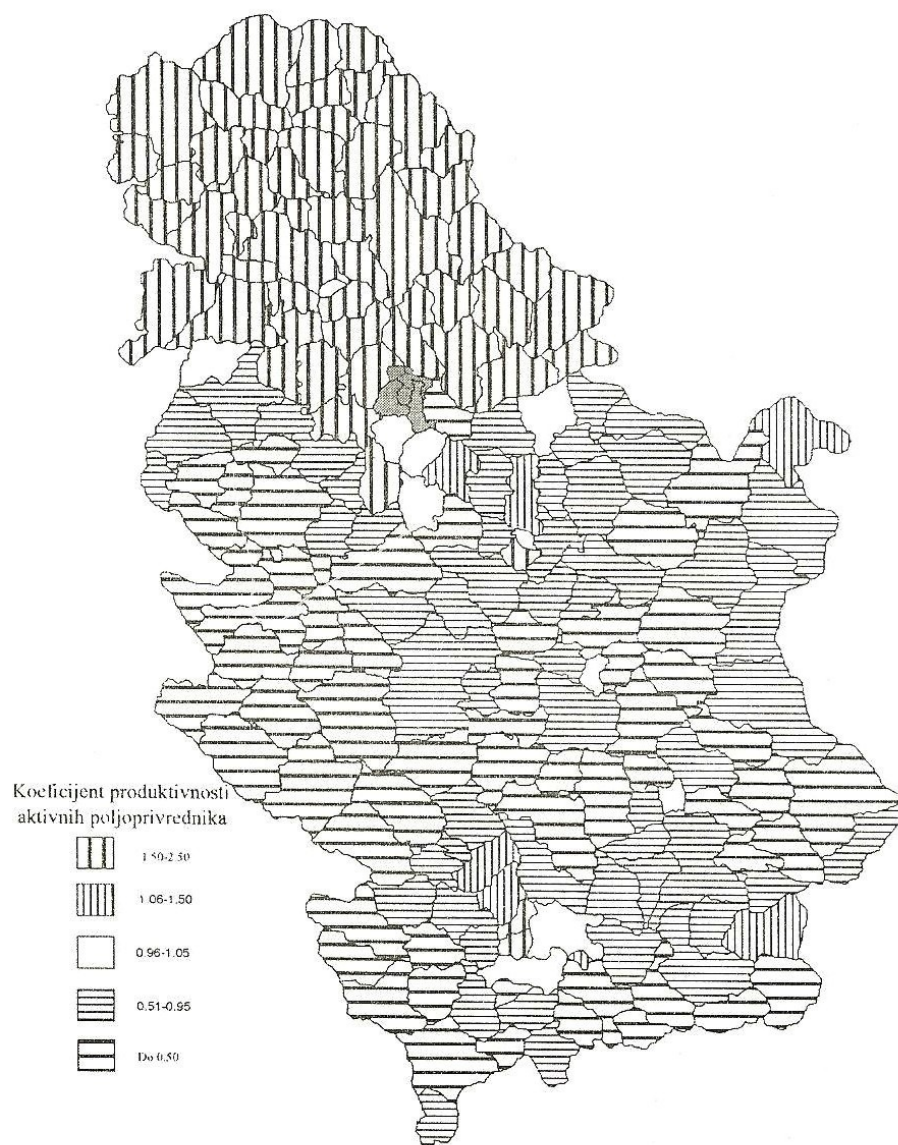
U periodu od 1948. do 1991. godine u Srbiji je poljoprivredno stanovništvo smanjeno sa 4,7 miliona (72,3% od ukupnog stanovništva) na 1,7 miliona (17,6%). Po pravilu transfer stanovništva odvijao se selektivno - poljoprivredu je mahom napuštalo mladje radnosposobno stanovništvo, što se značajno odrazilo na sveukupnu starosno-polnu strukturu poljoprivrednog stanovništva. Promene su se najbrže odvijale u Vojvodini, gde pojedine opštine sa višim stepenom urbanizacije (Novi Sad, Zrenjanin, Kikinda), ili povoljnijim saobraćajno-geografskim položajem (Indjija, Stara Pazova, Ruma), imaju i ispod 10% poljoprivrednog stanovništva. Veće učešće, od 20-40% poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu, ima 11, mahom nerazvijenih i izrazito depopulacionih opština: Opovo, Kovačica, Alibunar, Nova Crnja i dr. Na prostoru centralne Srbije evidentirana je prostorna heterogenost procesa deagrarizacije i njegova čvrsta korelacija sa nacionalnim dohotkom per capita. Jasno se izdvajaju centri razvoja sa niskim učešćem poljoprivrednog stanovništva od okolinih, slabije razvijenih prostora sa, još uvek, visokim učešćem poljoprivrednog stanovništva. Na primer, u okviru Šumadijskog okruga jasno se diferencira Kragujevac - grad sa svega 8,7% poljoprivrednog stanovništva od okolinih nerazvijenih opština Knić i Rača, sa nivoom narodnog dohotka ispod republičkog proseka i učešćem poljoprivrednog stanovništva od preko 45%. U tradicionalnim poljoprivrednim reonima Mačvanskog, Kolubarskog i Braničevskog okruga više od polovine ukupnog stanovništva je i dalje poljoprivredno. Evidentirano naglo smanjenje poljoprivrednog stanovništva na Kosovu i Metohiji, na 20,5% u 1991. godini (oko polovine opština ispod republičkog proseka) nastalo je kao rezultat promena privredne strukture, tradicionalno slabog bavljenja žena poljoprivredom, ali i kao rezultat razloga formalno statističke prirode.

Nivo proizvodnosti aktivnih poljoprivrednika je jedan od pokazatelja koji bliže određuje delovanje stanovništva kao determinante razvoja poljoprivrede

posmatrano iz ekonomskog ugla. Ovaj indeks koncentracije, detaljno objašnjen i primenjen u radu Marine Todorović "Poljoprivredno stanovništvo u

Kartogram 2.

Nivo produktivnosti aktivnih poljoprivrednika po opštinama. Srbija, 1991.

funkciji regionalizacije Srbije" (1998), pokazuje ukupnu poljoprivrednu proizvodnju (preračunatu u žitnim jedinicama) na jednog aktivnog poljoprivrednika. Različite vrednosti ovog pokazatelja jasno izdvajaju prostore sa intenzivnijom i ekstenzivnijom poljoprivrednom proizvodnjom, odnosno, ukazuju na prostore sa bolje iskorišćenim potencijalima i na one koji bi se upotrebom savremenih agrotehnologija, adekvatnom vlasničkom transformacijom, ulaganjem u društveno-ekonomski razvoj mogli intenzivirati i pomeriti sa margina moderne ekonomije. Prisutne su izražene regionalne razlike u odnosu na prosek Srbije prema ovom elementu:

I Izrazito nizak nivo produktivnosti aktivnih poljoprivrednika (koeficijent 0,00-0,50) ima čak 63 (34% ukupnog broja opština u Srbiji) opštine u Srbiji, od čega je 55 u centralnoj Srbiji, a 9 na Kosovu i Metohiji. Na ovim prostorima poljoprivredom se aktivno bavi 40,7% ukupno aktivnih poljoprivrednika Srbije, a oni proizvode samo 14,2% ukupnih žitnih jedinica. Razlozi za ovo nalaze se kako u fizičko-geografskim, tako i demogeografskim faktorima razvoja poljoprivrede. Nizak stepen valorizacije prirodnih uslova brdsko-planinskih krajeva za poljoprivrednu proizvodnju, nizak stepen korišćenja agro-tehnoloških inovacija, izuzetno nepovoljna starosna (osim na Kosovu i Metohiji) i obrazovna struktura ovih poljoprivrednika svakako su odlučujući faktori. Uvažavajući rezultate nivoa produktivnosti i poznavajući prirodne potencijale ovih prostora, smatramo, da bi skoro sve opštine ovog tipa koje se nalaze u peripanonskoj oblasti, Podunavlju, celokupnom Pomoravlju i plodnim delovima Kosova i Metohije, navedenim intervencijama socio-ekonomskog karaktera, mogle imati daleko bolje proizvodne rezultate od postojećih. Sa ekološkog aspekta posmatrano ovo su prostori koji imaju izuzetne, i do sada malo iskorišćene, mogućnosti u proizvodnji organski ispravne hrane, koja kao takva može da predstavlja vrlo tražen izvozni produkt.

II Nizak nivo produktivnosti aktivnih poljoprivrednika (koeficijent 0,51-0,95) ima 28,6% opština u Srbiji. Ovom tipu opština pripada 38,1% aktivnih poljoprivrednika, koji proizvedu 1/4 ukupne poljoprivredne proizvodnje. Dakle, 62,8% opština spada u grupu produktivnosti ispod proseka Republike. Ova dva tipa angažuju ukupno 78,8% aktivnih poljoprivrednika, koji proizvedu 37,6% ukupne poljoprivredne proizvodnje. Boljim usmeravanjem regionalnog i ruralnog razvoja, svakako da bi se proizvodni rezultati ovih prostora mogli značajno poboljšati.

III i IV Tipovima prosečnog i visokog nivoa proizvodnosti (koeficijent 0,96 do 1,05 i 1,06 do 1,50) pripada samo 16 opština u Srbiji i njihovo zajedničko učešće i kod aktivnog stanovništva i kod poljoprivredne proizvodnje ne prelazi 7%.

V Izrazito visok nivo produktivnosti aktivnih poljoprivrednika (koeficijent veći od 1,51) ima 28,6% opština u Srbiji. Ovaj tip je prostorno vrlo homogeno raspoređen (sve opštine u Vojvodini). Činjenica da ovom tipu pripadaju i opštine Lazarevac, Batočina, Kosovo Polje i Obilić, upravo ukazuje da prirodni potencijali nisu jedini uslov visokog nivoa proizvodnosti poljoprivredne proizvodnje, i da bi se izmenjenim odnosom prema poljoprivredi i selu i na mnogim drugim prostorima u Srbiji mogli postići bolji proizvodni rezultati, posebno u delovima Mačve, Posavine, Stiga, Braničeva i celokupnog Pomoravlja. Tip izrazito visokog nivoa produktivnosti angažuje 14,7% aktivnih poljoprivrednika, koji proizvedu više od polovine ukupne poljoprivredne proizvodnje u Srbiji (55,6% ukupnih žitnih jedinica). Koliko su izrazite proizvodne razlike najbolje pokazuje podatak da, na primer, opština Sombor godišnje proizvede poljoprivrednih proizvoda u vrednosti od 7199755 žitnih jedinica, što je ravno ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji 27 opština iz grupe izrazito niske produktivnosti poljoprivrednika. Naime, istu produktivnost ima 5839 aktivnih poljoprivrednika opštine Sombor kao i 146031 poljoprivrednika iz grupe izrazito niske produktivnosti (Todorović, 1998).

Kada se govori o stanovništvu kao proizvođaču, onda treba naglasiti da ukupni proizvodni rezultati, i posebno spremnost na prihvatanje tehničko-tehnoloških inovacija, sposobnost za brzu adaptaciju novim uslovima, bitno zavise od strukture radno-sposobnog stanovništva: starosno-polne, ekonomske, obrazovne.

Starosno-polna struktura poljoprivrednog stanovništva bitno određuje kvalitet demografskih potencijala za razvoj poljoprivrede. Starosna struktura ukupnog stanovništva Srbije pokazuje permanentno približavanje samom "pragu demografske starosti", uz izrazito naglašene regionalne razlike.⁶ Demografsko

⁶ Jedno od najznačajnijih obeležja starosne strukture Srbije poslednjih decenija ovog veka je neprestano smanjivanje mladog stanovništva (do 19 godina starosti), uz povećanje udela starih (preko 60 godina). Tako je udeo mladih opao sa 41,6% na 30,5%, a udeo starog stanovništva povećan je sa 8,8% na 15,9%, dok je istovremeno u 1991. godini indeks starenja prešao tzv. prag demografske starosti, odnosno povećan je sa 0,21 na 0,53. U apsolutnom iznosu broj starog stanovništva povećan je sa 575 hiljada na 1552000. Regionalne razlike u Srbiji danas

starenje poljoprivrednog stanovništva odvijalo se znatno intenzivnije: ova populacija je već 1961. godine prešla prag demografske starosti na prostoru centralne Srbije i Vojvodine, da bi već 1981. godine zakoračila u stadijum "najdublje demografske starosti", a do 1991. godine prosečna starost na prostoru centralne Srbije dostigla nivo od 46,9 godina, a učešće stanovništva mlađeg od 40 godina bilo svedeno na jednu trećinu. U Vojvodini, prema podacima iz iste godine, prosečna starost poljoprivrednog stanovništva je 44 godine, indeks starenja iznosi 1,50, učešće poljoprivrednih stanovnika mlađih od 40 godina 38,8%, dok je svega 1/5 mlađja od 20 godina. Potpuno na suprotnom polu demografskog razvoja nalazi se poljoprivredno stanovništvo Kosova i Metohije, koje je prema procenama iz 1991. godine u stadijumu "demografske zrelosti". Prema projekcijama takav trend će se i nastaviti, pa se u centralnoj Srbiji očekuje smanjenje poljoprivrednog stanovništva do 2011. godine na 9,4%, od čega će bar 50% stanovnika biti starije od 60 godina, dok će mlađih od 20 godina biti samo 11,5% - manje od 62000 (Penev, 1991:19).

Ekonomska implikacija demografskog starenja dolazi, pre svega, do izražaja preko procesa njegovog delovanja na obim priliva mladog naraštaja u radni kontingent i obima odliva iz radnog kontingenta, što bitno utiče na proces starenja aktivnog poljoprivrednog stanovništva. Tako je prema rezultatima popisa 1991. godine 60% aktivnih poljoprivrednika u Srbiji bilo starije od 45 godina. Regionalno posmatrano, najveći procenat ovih poljoprivrednika ima Vojvodina - 67% (pri čemu je jedna četvrtina starija od 65 godina, što dovodi u pitanje nivo njihove produktivnosti s obzirom da su u godinama kada bi u svim ostalim delatnostima bili u penziji), a najmanje Kosovo i Metohija - 50%.

Podaci o starosnoj strukturi poljoprivrednog stanovništva ukazuju na izrazitu ostarelost poljoprivrednika u Srbiji. Prema istraživanjima Z. Vujatović-Zakić u Srbiji je danas polovina poljoprivrednih gazdinstava bez naslednika u zanimanju poljoprivrednik, u Vojvodini čak 66%; na oko 170000 gazdinstava (17% ukupnih gazdinstava) poljoprivrednici su stariji od 60 godina, a

postaju sve izražajnije. Proces starenja na teritoriji centralne Srbije i Vojvodine se intenzivira, dok je progresivni tip starosne strukture prisutan samo na Kosovu i Metohiji. Godine 1991. 93 opštine u Srbiji nalazile su se u stadijumu demografske starosti (od toga 38 u Vojvodini). Broj opština u dubokoj demografskoj starosti povećan je na 44 (većina opština Podunavskog, Šumadijskog i Pomoravskog regiona), a 10 opština ušlo je u stadijum najdublje demografske starosti - uglavnom opštine istočne Srbije (Vojković i Devedjić, 1998).

interasantna je pojava da čak i na najvećim posedina (preko 15 ha) staračka gazdinstva čine 22% u centralnoj Srbiji, a 12,5% u Vojvodini (Vujatović-Zakić, 1999:19-20). Stara domaćinstva ne koriste prednosti savremene mehanizacije, i tehnologije uopšte, što se negativno odražava na rezultate i strukturu poljoprivredne proizvodnje. Negativne implikacije nepovoljne starosne strukture poljoprivrednog stanovništva najbolje ilustruju rezultati nekih istraživanja koji ukazuju da su vlasnici zemlje mlađi od 45 godina u većoj meri skloni prihvatanju izazova novog, da teže maksimiranju profita i proširenju obima posla. Dakle, sveopšti proces starenja poljoprivrednog stanovništva povlači za sobom konzervativnije stavove, teže prilagodjavanje promenama koje nastaju kao rezultat tehničko-tehnološkog napretka, nedovoljnu inicijativu, neadekvatno obrazovanje, povećane izdatke za zdravstveno osiguranje, itd.

Posleratni proces izrazite industrijalizacije i deagrarizacije u Srbiji doveo je do povećanja broja mešovutih domaćinstava. To je neminovno uslovalo povećano angažovanje žena u poljoprivredi, jer se, po pravilu, muškarci zapošljavaju van poljoprivrede, a žene ostaju na imanju. Počev od osamdesetih godina na prostorima centralne Srbije ženska radna snaga predstavlja više od polovine (51,2%) aktivno anagažovanih lica u poljoprivredi. Smanjenje aktivnosti žena u analiziranom periodu zabeleženo je samo u Vojvodini, i može se objasniti jačom orijentacijom poljoprivredne proizvodnje na ratarsku proizvodnju, u kojoj manje mesta ima ženskoj radnoj snazi. Empirijska saznanja potvrđuju ove statističke podatke, ali ukazuju i na to da glavne, teže poslove u poljoprivredi i dalje rade muškarci (tokom vikenda, godišnjeg odmora ili bolovanja). Razloge povećane aktivnosti žena u poljoprivredi treba tražiti u ekonomskoj nužnosti, a ne u njenoj slobodnoj volji. Intenziviranje ženske radne snage u poljoprivredi, vrlo često, utiče i na strukturne promene u poljoprivrednoj proizvodnji, koja se orijentiše na onu koja se može organizovati u dvorištu i njegovoj blizini (stočarstvo i bašta). Prema rezultatima nekih istraživanja, kod ženske radne snage u poljoprivredi ima više nepismenih, bez školske spreme ili sa nižim obrazovanjem, nego kod muškog poljoprivrednog stanovništva (Wertheimer-Baletić, 1982:390). Prema tome, rastući angažman žena u poljoprivredi, u najvećem broju slučajeva, usporava tehničko-tehnološki napredak u poljoprivredi i njen dalji razvoj, što je svakako u suprotnosti sa savremenim konceptima razvoja poljoprivrede.

Obrazovna struktura. Brz razvoj nauke i tehnologije i dostupnost najsavremenije agrotehnologije, kojom se povećavaju prinosi i proizvodnja, ali i olakšava rad, nameće potrebu za edukacijom poljoprivrednih proizvođača. Može se reći da je u savremenim uslovima poljoprivredne proizvodnje obrazovanje poljoprivrednog stanovništva nesumnjivo veoma važan faktor razvoja ove delatnosti. Poznato je da je obrazovanje povezano sa produktivnošću i sposobnošću adaptiranja na nove uslove i da je kvalifikaciona struktura poljoprivrednika u zavisnosti od njihove starosne strukture - najpovoljnija kod mlađeg stanovništva, a najnepovoljnija kod najstarijeg.

U Srbiji se u periodu posle Drugog svetskog rata odigrao jedan novi pozitivan socio-ekonomski proces opadanja ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika, ali koje je praćeno poboljšanjem njihove obrazovne strukture. Ipak, u odnosu na kretanja u drugim zemljama, obrazovna struktura aktivnog poljoprivrednog stanovništva i dalje je izrazito niska i daleko ispod evropskog proseka. Prosek obrazovanosti aktivnog poljoprivrednog stanovnika u Evropi je na nivou srednje škole, a preko 20% je onih koji su završili visoke škole (Trnavčević, 1988). U Engleskoj je, na primer, još sedamdesetih godina oko 18% farmera imalo srednje obrazovanje (Hill, Ray, 1987).

Obrazovne odlike aktivnog poljoprivrednog stanovništva Srbije detaljno su analizirane u radu M. Todorović i S. Mihajlović (1995), tako da ćemo ovde naglasiti samo osnovne promene u obrazovnoj strukturi u periodu od 1953. do 1991. godine:

- u odnosu na 1953. godinu učešće aktivnog poljoprivrednog stanovništva bez školske sprema je prepolovljeno (u apsolutnom iznosu njihov broj je sa preko 1,1 miliona sveden na oko 200000);
- učešće aktivnih poljoprivrednika sa 4-7 razreda i sa punom osnovnom školom povećano je sa 54,3% na gotovo 2/3 aktivnih poljoprivrednika, mada je u apsolutnom iznosu njihov broj značajno smanjen, sa preko 1,3 milona na 635881;
- broj aktivnih poljoprivrednika sa srednjom, višom i visokom školom porastao je sa svega 0,06% na 6%. U Srbiji je 1991. godine bilo 21132 aktivnih poljoprivrednika sa visokim ili višim obrazovanjem. Najveći porast zabeležen je u Vojvodini koja danas ima najveće učešće ove kategorije

poljoprivrednika u Srbiji (u ovoj Pokrajini je istovremeno i najniže učešće poljoprivrednika bez školske spreme - 11,7%);

- nivo obrazovanosti aktivnog poljoprivrednog stanovnika, kao sintetički pokazatelj, 1991. godine u Republici približavao se nivou osnovne škole (u Vojvodini je stanje nešto povoljnije, a na Kosovu i Metohiji nepovoljnije). Izražene regionalne razlike nivoa obrazovanosti uglavnom se poklapaju sa stepenom ekonomske razvijenosti: nešto viši nivo obrazovanja ima stanovništvo razvijenih opština, većih gradova i prigradskih naselja;

- iako je vidno poboljšanje obrazovanosti poljoprivrednih proizvođača, i dalje je veliki broj poljoprivrednika, čak svaki četvrti, bez školske spreme, a svaki sedmi je nepismen (mada najveći broj nepismenih pripada kategoriji starog stanovništva).

Tabela 2.

Aktivno poljoprivredno stanovništvo prema obrazovanju, Srbija, 1991. (u %)

	Bez školske spreme	Sa 4-7 razreda i osnovnom školom	Sa srednjom, višom i visokom školom
Srbija	23,12	70,26	6,09
Centralna Srbija	25,26	69,00	5,20
Vojvodina	11,77	77,31	10,46
Kosovo i Metohija	23,12	70,26	6,09

Izvor: Todorović M., Mihajlović S. (1995). "Obrazovne odlike aktivnog poljoprivrednog stanovništva Srbije", *Geografski godišnjak* (Kragujevac), br. 31.
Napomena: Razliku do 100% čine lica sa nepoznatom školskom spremom.

Sadašnja situacija na selu ukazuje da je sistem obrazovanja u Srbiji sveukupno neprilagodjen selu i poljoprivredi. Mada o tome postoje različiti teorijski pristupi,⁷ praksa pokazuje da je to jedan od uzroka odlaska mladih sa sela i iz poljoprivrede. To znači da problemima obrazovanja poljoprivrednog stanovništva u Srbiji treba posvetiti više pažnje. Izvesno je da će budućoj poljoprivredi umesto nepismenog-polupismenog seljaka, biti

⁷ Ovde se neće detaljnije ulaziti u sve nedostatke sistema školovanja. O tome postoje obimne rasprave mnogih autora: Lukić Radomir (1987). "Promene na selu i planiranje razvoja sela", *Glasnik poljoprivredne proizvodnje* (Beograd); Palošević, A. (1985). "Društveni položaj i perspektive seoske omladine", Naučni skup *Budućnost sela i seljaka*, (Beograd: SANU); Krstić, B. (1997). "Savremeni pogledi na strategiju razvoja sela i poljoprivrede u Jugoslaviji", naučni skup *Balkansko selo u promenama i ruralni regionalni razvoj*, (Beograd); Višnjjić Borka (1997). "Profesionalno obrazovanje poljoprivredne omladine", naučni skup *Balkansko selo u promenama i ruralni regionalni razvoj*, (Beograd), i dr.

potreban seljak-stručnjak, koji će biti kadar da prihvata i usvaja rezultate savremenog tehničko-tehnološkog razvoja, pa je osnovno pitanje u kom pravcu razvijati školovanje stanovništva na selu. Ovde treba naglasiti i da potpunije sagledavanje cele situacije i traženje rešenja otežava nepotpunost i neprilagodjenost statističke gradje za ovakvu vrstu istraživanja. Statistika istraživaču daje podatak o stepenu obrazovanja poljoprivrednika, ali ne daje informaciju o obrazovnoj strukturi. Naime, iz statističkih podataka se ne vidi koliko se poljoprivrednika školovalo za poljoprivrednu struku, a to je upravo podatak koji bi bio od velikog značaja za sagledavanje pravaca tehnološke transformacije seoskih gazdinstava. Iskustva autora ovog rada ukazuju da je na tim gazdinstvima malo poljoprivrednika adekvatno školovanih i obrazovanih da se bave poljoprivredom. Takođe, mnoga istraživanja u razvijenim zemljama ukazuju na blisku povezanost stepena obrazovanja i veličine gazdinstva. B. Hill i D. Ray (1987) navode iskustva Engleske sredinom 1970-tih da se 1/4 farmera sa posedom od preko 200 ha, a čak 1/2 farmera sa posedom od preko 400 ha odlučuje za sticanje posebnih kvalifikacija iz oblasti poljoprivrede. Kada se to zna, onda se s pravom postavlja pitanje u kojoj meri je prosečno mala površina poljoprivrednih gazdinstava u Srbiji (preko 86% čine gazdinstva do 5 ha) razlog niskom obrazovanju naših poljoprivrednika, s obzirom na to da se na tako malim posedima ne mogu primeniti stečena znanja.

Sadašnji sistem poljoprivrednog obrazovanja u Srbiji obuhvata 27 srednjih poljoprivrednih škola, 2 više škole i 4 fakulteta, na kojima se formira znatan broj poljoprivrednih stručnjaka (Višnjić, 1997:56). Nažalost, njihova znanja su, uglavnom, usmerena na proizvodnju u velikim sistemima i preradivačkoj industriji. Nivo obrazovanja za potrebe individualnih gazdinstava je mali. Retki su primeri osmišljenih školskih programa okrenutih poljoprivrednoj proizvodnji. Uz to, nedovoljno je razvijen - gotovo ne postoji - sistem neformalnog obrazovanja poljoprivrednog stanovništva (zimske škole, tematski seminari, savetodavne službe). U razvijenim zemljama ovom vidu obrazovanja posvećena je daleko veća pažnja, što se pokazalo vrlo praktičnim i produktivnim.

U uvodnom delu ovog poglavlja, izdvojena je posebna, treća grupa varijabli koja sa socio-kulturnog aspekta ukazuje na načine delovanja stanovništva na razvoj poljoprivredne delatnosti. Nivo obrazovanja poljoprivrednog stanovništva, kao starosno-polna struktura, neodvojivi su segment ove grupe faktora i svakako bitno odredjuju pravac njihovog delovanja. Ruralni

sociolozi imaju, međutim, mnogo šire polje interesovanja i u razvijenim zemljama česta su istraživanja modela ponašanja poljoprivrednika pri usvajanju inovacija kao delu tehnološkog napretka. Naime brz tehnološki razvoj zahteva i srazmerno brzu adaptaciju novim tehnologijama. Prema rezultatima britanskih istraživača Hill-a i Ray-a, izdvojeno je 5 tipova modela prilagodjavanja poljoprivrednika inovacijama. Najmalobrojniji tip čine *inovatori*, uglavnom mladi ljudi visokog socijalnog statusa, dobrog obrazovanja, velikog i specijalizovanog delovanja u poljoprivredi, bogati, spremni da prihvate rizik, i *rano adaptirajući tip*, takodje mladji i sredovečni ljudi visokog socijalnog statusa. Treći tip čini *rana većina* - proizvođači srednjeg socijalnog statusa i prosečnih rezultata u poljoprivredi, koji su spremni da prihvate nove ideje tek nakon perioda posmatranja. *Kasnoadaptivni tip* čine poljoprivrednici nižeg socijalnog statusa, s malim rezultatima u poljoprivredi, koji inovacije prihvataju tek pod uticajem većine, a inovacijama se poslednji prilagodjavaju *tromi* - poljoprivrednici najnižeg socijalnog statusa, stariji ljudi, nižeg obrazovanja, orijentisani na prošlost, društveno često izolovani (Todorović, 1997:156-157).

Zaključna razmatranja

Na osnovu analize sveukupnih demografskih karakteristika i struktura (aktuelnog razmeštaja, opšte i agrarne gustine stanovništva, starosno-polne i obrazovne strukture ukupnog i poljoprivrednog stanovništva i proizvodnih rezultata aktivnih poljoprivrednika) kao faktora razvoja poljoprivrede na prostorima Srbije može se zaključiti da Srbija predstavlja heterogenu geosredinu s nizom specifičnosti. Tako se mogu izdvojiti sledeći prostorno-demografski teritorijalni kompleksi:

- 1) Vojvodina, koja ima optimalne fizičko i sociogeografske uslove za demografski razvoj i sveukupan privredni razvoj, sa narodnim dohotkom po stanovniku iznad republičkog proseka (kao i dohotkom ostvarenim iz poljoprivrede), ispod prosečnim opštim i agrarnim gustinama naseljenosti, relativno povoljnijom obrazovnom strukturom poljoprivrednog stanovništva i nadprosečnim pokazateljima produktivnosti aktivnog poljoprivrednog stanovništva, ali izrazito nepovoljne starosne strukture, kako poljoprivrednog, tako i ukupnog stanovništva. S obzirom na to, u sadašnjim uslovima agrotehnoške razvijenosti, i pored povoljnih uslova za razvoj poljoprivredne proizvodnje, stanovništvo može da predstavlja ograničavajući faktor razvoja poljoprivrede.

2) Drugu krajnost predstavlja privredno nerazvijeni prostor Kosova i Metohije (narodni dohodak znatno ispod republičkog proseka), koji kao pol izrazite demografske koncentracije i demografske mladosti stanovništva (koja zahteva velika ekonomska ulaganja i demografske investicije zbog velikog učešća izdržavanog stanovništva), sa najnepovoljnijom obrazovnom strukturom u Srbiji i niskim nivoom produktivnosti poljoprivrednog stanovništva, takodje nameće ozbiljna ograničenja za razvoj poljoprivrede.

3) Na teritoriji centralne Srbije stvorena je prostorna neravnoteža regionalnog i demografskog razvoja, pa se tako diferenciraju: a) prostori bržeg ekonomskog razvoja oko tzv. osovina razvoja (duž najvažnijih saobraćajnih pravaca i u dolinama Velike, Južne i Zapadne Morave, Timoka i Nišave), koje se vezuju za veće gradske centre, kao zone visoke koncentracije stanovništva (koje upravo zbog toga ne pružaju prehrambenu sigurnost svom stanovništvu), relativno stabilnog demografskog razvoja i socio-obrazovnih karakteristika stanovništva i b) ostalih, brdsko-planinskih i pograničnih, ekonomski nerazvijenih prostora, slabijih gustina naseljenosti (i shodno tome veće prehrambene sigurnosti), ali izrazito nepovoljnih sociodemografskih struktura stanovništva i niskog nivoa produktivnosti aktivnih poljoprivrednika. Poznat je primer istočne Srbije u kojoj se poljoprivredno stanovništvo većine opština nalazi u stadijumu najdublje demografske starosti (indeks starenja preko 0,83).

Analize demografskih faktora razvoja poljoprivrede Srbije pokazuju da radna snaga postaje sve više ograničavajući faktor razvoja agrara, posebno u brdsko-planinskim predelima. Zemlja koja je imala izraziti demografski pritisak u poljoprivredi, na kraju ovog stoleća doživljava demografsko pražnjenje i starenje sela. Napuštanje sela je jedan od osnovnih procesa u Srbiji u drugoj polovini ovog veka. Ta kretanja odvijala su se odjednom ili u etapama, ali po pravilu, u najbliže gradske centre ili u velike gradove (pre svega Beograd).⁸

Imajući u vidu potrebe savremene poljoprivredne proizvodnje, nivo razvijenosti poljoprivredne delatnosti u razvijenom svetu, aktuelne procese u Srbiji, može se konstatovati da poljoprivredno stanovništvo Srbije, gde

⁸ I ovom prilikom želimo da naglasimo da, po našem shvatanju, napuštanje sela ne mora uvek imati štetne posledice. Ako je odlazak sa sela usko povezan sa primenom savremene tehnike i tehnologije, što smanjuje potrebe za radnom snagom, onda se to može smatrati pozitivnim procesom. I obrnuto, ako je proces napuštanja sela stihijski, ako odlazi najkvalitetnije stanovništvo, radnosposobno, pretežno mlado, što je najčešći slučaj, onda on ima izrazite negativne posledice.

svaki treći stanovnik ima preko šezdeset godina, svaki četvrti je bez školske spreme, a svaki sedmi je nepismen, i gde svaki drugi omladinac ne vidi perspektivu u poljoprivredi, ne može predstavljati potencijali za razvoj poljoprivrede, već pre ograničavajući faktor razvoja. Uticaj tako nepovoljne demografske situacije mogao bi se ublažiti, pre svega, uvođenjem raznovrsnih poljoprivrednih mašina, kvalitetnijim reproduktivnim materijalom, savremenim sredstvima za zaštitu bilja i drugim tehničko-tehnološkim inovacijama za intenziviranje poljoprivredne proizvodnje, kao i unapređenjem kvaliteta života na selu. Međutim, da bi se otklonile negativne posledice razvoja sela i poljoprivrede, mora se razraditi i primeniti funkcionalna demografska politika i koncept revitalizacije poljoprivrede i sela. Savremena poljoprivreda podrazumeva profesionalne poljoprivrednike - obrazovane, komunikativne, mlade, preduzetnički i marketinški opredeljene, koji vole da žive na selu, ali se dobro snalaze i u gradu. U tom smislu ciljna grupa, kojoj bi bila namenjana selektivna državna pomoć (infrastrukturalna, finansijska, komunikacijska itd.) za revitalizaciju sela i poljoprivrede, mora biti upravo takav tip poljoprivrednika.

Literatura

- ENGEL, E., (1875). *Productions und Consumptions*, preuzeto iz: Wertheimer-Baletić Alica (1978). *Ekonomska aktivnost stanovništva - demografski aspekti*, (Zagreb: Školska knjiga).
- IVANOVIĆ, Srboљub i drugi (1999). *Poljoprivreda u tranziciji*, (Beograd: Centar za proučavanje alternativa).
- HILL, Berkeley and Derek RAY (1987). *Economics for Agriculture - Food, Farming and the Rural Economy*, (London: Macmillan Education).
- LUKIĆ, Radomir, (1987). "Promene na selu i planiranje razvoja sela", *Glasnik poljoprivredne proizvodnje, prerade i plasmana*, (Beograd).
- MORGAN, W.B. and MUNTON, R.J.C., (1971). *Agricultural Geography*, (London: Methuen & Co. Ltd).
- PENEV, Goran, (1991). "Sastav i obnavljanje poljoprivrednog stanovništva Srbije", *Zbornik radova sa naučnog skupa "Oživljavanje sela"*, (Beograd: SANU, Odbor za proučavanje sela).
- RADOVANOVIC, Milovan (1988). "Stanovništvo kao autonomni biosocijalni i geografski sistem", *Zbornik radova Geografskog instituta "Jovan Cvijić"* (Beograd: SANU), knj. 40.

- SPASOVSKI, Milena (1985). "Promena gustina naseljenosti u opštini Barajevo kao faktor poljoprivredne proizvodnje", *Zbornik radova Prirodno matematičkog fakulteta*, (Beograd: Institut za geografiju PMF), sv. XXXII.
- ŠEVARLIĆ, Miladin (1988). *Društveno-ekonomske potrebe smanjivanja neobrađene oranične površine u SR Srbiji van teritorija SAP*, doktorska disertacija, (Beograd: Poljoprivredni fakultet).
- ŠEVALIĆ, Miladin i Zorka ZAKIĆ (1998). "Neminovnost strukturnih promena u poljorivredi: uslov efikasnog funkcionisanja ruralnih prostora Srbije", *Rast strukturnih promena i funkcionisanja poljoprivrede Srbije*, (Kragujevac: Ekonomski fakultet, i Niš: Ekonomski fakultet).
- TODOROVIĆ, Marina i Slavica Mihajlović (1995). "Obrazovne odlike aktivnog poljoprivrednog stanovništva Srbije", *Geografski godišnjak*, (Kragujevac).
- TODOROVIĆ, Marina (1998). "Poljoprivredno stanovništvo u funkciji regionalizacije Srbije", *Demografske osnove regionalizacije Srbije*, Posebna izdanja GI "Jovan Cvijić" (Beograd: SANU), knj. 54.
- TODOROVIĆ, Marina (1988). "Gustine naseljenosti poljoprivrednog stanovništva u SR Srbiji", *Zbornik radova GI "Jovan Cvijić"* (Beograd: SANU), br. 40.
- TODOROVIĆ, Marina (1997). "Tipovi ponašanja i reagovanja mladih poljoprivrednika na inovacije u poljoprivrednoj proizvodnji", *Zbornik rezimea sa Trećeg međunarodnog naučnog skupa "Mladi i selo"*, (Vlasotince: Zavod za sociologiju razvoja sela i Jugoslovensko udruženje za sociologiju sela i poljoprivrede).
- TODOROVIĆ, Marina (1998). *Geografske osnove tipologije poljoprivrede Srbije*, doktorska teza, (Beograd: Geografski fakultet PMF).
- TRNAVČEVIĆ, Zaharije., (1988). "Osobnosti razvoja ruralnog prostora u Srbiji", Naučni skup Srpskog geografskog društva, rad u rukopisu, (Beograd).
- VIŠNJIĆ, Borka, (1997). "Profesionalno obrazovanje poljoprivredne omladine", *Treći međunarodni naučni skup Vlasinski susreti 97 - Mladi i selo*, (Vlasotince).
- VOJKOVIĆ, Gordana i Mirjana DEVEDJIĆ (1998). *Starenje stanovništva u funkciji demografske regionalizacije Srbije*, Posebno izdanje GI "Jovan Cvijić", (Beograd: SANU), knj. 54.
- VUJATOVIĆ-ZAKIĆ, Zorka, (1999). "Razvojne performanse individualnog sektora poljoprivrede u SRJ", *Poljoprivreda u tranziciji*, (Beograd: Centrar za proučavanje alternativa).
- WERTHEIMER-BALETIĆ Alica, (1978). *Ekonomska aktivnost stanovništva - demografski aspekti*, (Zagreb: Školska knjiga).
- WERTHEIMER-BALETIĆ Alica, (1982). *Demografija - Stanovništvo i ekonomski razvitak*, Ekonomska biblioteka XVI kolo, (Zagreb: Informator).

Marina Todorović, Gordana Vojković

Stanovništvo - element razvoja poljoprivrede u Srbiji

R e z i m e

U radu se polazi od teorijskog pristupa relaciji poljoprivreda - stanovništvo, istorijskog preseka promena uloge i značaja stanovnika kao poljoprivrednog proizvođača, a potom, konkretno, posmatra stanovništvo kao element (potencijal - ograničenje) razvoja poljoprivrede u Srbiji. Poznato je da, kada se govori o stanovništvu kao proizvođaču, ukupni proizvodni rezultati, i posebno spremnost na prihvatanje tehničko-tehnoloških inovacija, sposobnost za brzu adaptaciju novim uslovima, bitno zavise od strukture radno-sposobnog stanovništva (starosno-polne, obrazovne i dr). Stoga su u radu analizirane regionalne razlike u starosno-polnoj, obrazovnoj strukturi poljoprivrednog stanovništva, kao i nivo proizvodnosti aktivnih poljoprivrednika, kao jedan od elemenata (pokazatelja) koji bliže određuje stanovništvo kao faktor poljoprivredne proizvodnje. Prisutne su izražene makroregionalne razlike u odnosu na prosek Srbije prema ovom elementu.

Ključne reči: *stanovništvo, poljoprivreda*

Marina Todorović, Gordana Vojković

Population - Element of Development of Agriculture in Serbia

S u m m a r y

The author begins by discussing the relationship between agriculture and population at a theoretical level, proceeds with a historical review of changes in the role and significance of an individual as agricultural producer, and finally, analyzes population as an element (potentials - limitations) of agricultural development in Serbia. The overall production results, and particularly the propensity to technical and technological innovation, as well as the ability to adapt to the changed conditions are, as we know well, crucially dependant on the structure of the working population. Hence, the author discusses regional differences in agricultural population by age, sex, level of education and productivity to provide a clear illustration of the impact of this element (indicator) on the population as the factor of agricultural production. The results show significant macroregional differences by this element with respect to the average for Serbia.

Key words: *population, agriculture*